

ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ ТА БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.9.01

Д. В. Бараненко, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОЗНАКИ СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В СИСТЕМІ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Розглянуто співвідношення спеціальних ознак суб'єкта злочину з елементами складу злочину, їх структурними ланками. Визначено домінуючу роль об'єкта та об'єктивної сторони злочину у встановленні прямо не названих у складі злочину спеціальних ознак суб'єкта.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт злочину, спеціальні ознаки, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона злочину.

Послідовно реалізуючи диференційований підхід до реалізації кримінальної відповідальності, законодавець у низці конкретних складів злочину чинного КК України наділяє суб'єкт, крім загальних, ще й лише йому притаманними спеціальними ознаками. Їх у конструкціях складів злочину зафіксовано різну кількість і тільки приблизно у 87 % — визначено прямо. Ця особливість є підставою для відокремлення в окрему категорію *інших спеціальних ознак суб'єкта, в диспозиціях статей та їх частин прямо не названих*. У юридичній літературі неодноразово зазначалося, що коли спеціальний суб'єкт злочину в диспозиції кримінально-правової норми прямо не названо, його специфічність впливає з контексту, хоча про суб'єкт у ній зовсім нічого не говориться [3, 172]. Тобто, встановлення прямо не названих спеціальних ознак суб'єкта злочину *вимагає додаткової інтерпретації складу злочину в цілому, в сукупності всіх його ланок*. Хоча спеціальні ознаки, з'ясування яких вимагає тлумачення змісту складу злочину, займають лише приблизно 20 % від їх загальної кількості, їм, на нашу думку, треба приділити не менше уваги ніж ознакам, названим прямо. Це обумовлено значною складністю практичного їх встановлення у багатьох випадках.

Наприклад, у науково-практичному коментарі КК України за редакцією С. С. Яценка йдеться, проте, що суб'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 142 є *спеціальним*, і автори науково-практичного коментарю чинного кримінального закону за редакцією М. І. Мельника і М. І. Хавронюка дотримуються в цілому подібної думки [4, 291; 5, 293]. Але науково-практичний коментар до вітчизняного КК, підготовлений колективом Генеральної прокуратури України, і науковий коментар кримінального закону України за редакцією Ю. А. Кармазіна і Є. Л. Стрельцова визначають, що суб'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 142, — загальний [3, 100; 6, 316]. Таку ж думку висловлює в своєму науковому коментарі нового кримінального закону України і М. Й. Коржанський [7, 228].

Прикладами суттєвих розбіжностей у наведених працях щодо оцінки прямо не названих спеціальних ознак суб'єкта злочину можна навести коментарі статей

130, 136, 143, 144, 148, 150, 151, 214, 223, 227, 228, 239, 241, 244, 247, 251, 254, 262, 268, 269, 270, 286, інших статей КК України.

Питання співвідношення спеціальних ознак з елементами складу злочину досліджувалося В. Устименком, Р. Оримбаєвим, іншими юристами. Однак, такі дослідження проводились на матеріалах колишнього кримінального законодавства та не зачіпали площину механізму їх визначення шляхом тлумачення складу злочину. **Отже потрібен детальний аналіз співвідношення спеціальних ознак суб'єкта злочину з елементами складу злочину за чинним кримінальним законом України.** Це є завданням нашої праці.

Кожен конкретний склад злочину є органічною єдністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, які перебувають у тісній взаємодії і взаємозв'язку. Елементи складу злочину в їх об'єктивному існуванні детермінують один одного і кожен з них має самостійне значення тільки при теоретичному дослідженні [8, 37]. Однак вага кожного елемента складу злочину у визначенні ознак його інших елементів не є однаковою. В якості визначального елемента виступає об'єкт злочину, домінуючий вплив якого поширюється і на ознаки спеціального суб'єкта, які він у рамках складу злочину детермінує [9, 89]. Тобто, спеціальні ознаки суб'єкта злочину за своїми змістом та формою повинні відповідати іншим ланкам цілісної системи — складу злочину, у тому числі, і структурним елементам суспільної відносини, як змісту об'єкта злочину. Такими структурними елементами є: носії (суб'єкти) відносин; предмет, з приводу якого існують відносини; соціальний зв'язок як зміст відносини [9, 90]. Таким чином, спеціальні ознаки суб'єкта злочину певною мірою відбиваються в кожній з наведених структурних ланок охоронюваної кримінальним законом суспільної відносини.

Наприклад, в ст. 328 КК України зазначено, що відповідальність за розголошення державної таємниці несуть лише особи, яким відомості, що становлять державну таємницю, були довірені або вони стали відомі цим особам у зв'язку з виконанням службових обов'язків, що характеризує суб'єкта та соціальний зв'язок відносин. Хоча в ст. 304 КК України прямо не зазначено, що в злочинну діяльність неповнолітнього може втягнути лише особа, якій виповнилося 18 років, ця умова витікає з віку неповнолітнього — суб'єкта суспільних відносин.

Але спеціальні ознаки суб'єкта злочину повинні відповідати і специфіці злочинних дій — об'єктивній стороні злочину, однією з ознак якої є спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння. Але об'єктивна сторона злочину — “елемент, звичайно найбільш повно відображений у диспозиції статті КК” [10, 28].

Наприклад, передбачені ст. 371 КК України завідомо незаконні затримання або незаконний привід може вчинити лише певна особа, яка за своїми визначеними властивостями саме способом позбавлення громадян волі на той чи інший час здатна виконати об'єктивну сторону злочину. Але необхідно враховувати, що об'єктивна сторона, детермінуючи ознаки спеціальних суб'єктів, теж опосередковується саме об'єктом [11, 45]. Але характер об'єктивної сторони говорить про направленість злочину, а за наслідками злочину визначається, якому об'єкту спричиняється злочином шкода [12, 34].

Взаємна детермінація ознак спеціального суб'єкта з ознаками об'єкта та об'єктивної сторони злочину обумовлює конструктивну відповідність їх “юридичного рельєфу”. Таким чином, сукупний аналіз структурних ланок об'єкта і об'єктивної сторони злочину в будь-якому разі дозволяє визначити юридично значущі властивості особи злочинця, закладені до змісту диспозиції норми незалежно від способу їх опису в кримінальному законі. Але якщо прямо описані ознаки спеціального суб'єкта, об'єкт та об'єктивна сторона виступають у складі злочину елементами рівновизначеними, то в детермінації прямо не названих спеціальних ознак суб'єкта об'єкт і об'єктивна сторона злочину є їх “трафаретом”, “негативним” відображенням явища, яке знаходиться за безпосереднім “полем зору” спеціаліста. У разі,

коли встановлення спеціальних ознак суб'єкта злочину вимагає тлумачення правової норми, такі властивості об'єкта та об'єктивної сторони злочину набувають якості “юридичних критеріїв”, які, ззовні окреслюючи нормативний обсяг ознак спеціального суб'єкта злочину, дозволяють визначити їхній правовий зміст. Саме таким чином об'єкт і об'єктивна сторона злочину виступають опосередкованими носіями інформації про юридичний обсяг і зміст прямо не названих у диспозиціях кримінально-правових норм додаткових ознак суб'єкта, що є основою їх встановлення та з'ясування в кожному конкретному випадку.

Суб'єктивна сторона складу злочину у встановленні спеціальних ознак суб'єкта або в з'ясуванні їх юридичного змісту визначальним елементом не виступає. Проте як ланка взаємопов'язаної системи — складу злочину, вона від спеціальних ознак суб'єкта злочину не відмежована і певним чином з ними співвідноситься, (що теж вимагає аналізу).

Суб'єктивна сторона складу злочину містить таку обов'язкову ознаку — вину, зміст якої обумовлено сукупністю свідомості, волі та їх співвідношенням. При вчиненні злочину свідомістю особи охоплюються і ознаки спеціального суб'єкта злочину [5, 76].

Як спеціальну ознаку суб'єкта злочину законодавцем у деяких випадках визначено усвідомлення особою своїх юридичних якостей. Адже ч. 1 ст. 133 КК України передбачає, що зараження венеричною хворобою, може вчинити лише особа, “яка знала про наявність у неї цієї хвороби” [2, 467]. Зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка не знала про наявність у неї такого захворювання, виключає склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 133, та може тягти відповідальність лише за необережне заподіяння тілесних ушкоджень [4, 277]. Однак, така вказівка на усвідомлення особою своїх певних властивостей при скоєнні злочину можлива лише відносно прямо названих спеціальних ознак суб'єкта. Адже не можливо в конструкції складу злочину сформулювати посилення на ознаку, навіть встановлення якої (вже не кажучи про з'ясування її змісту), вимагає юридичного аналізу диспозиції кримінально-правової норми. Разом з тим, вказівка на усвідомлення суб'єктом злочину певних особистісних юридично значущих властивостей, обов'язково буде містити в собі і їх ознаки.

Особа може усвідомлювати певні властивості, що виділяють її з кола аналогічних осіб, але не пов'язувати їх із інкримінованим їй діянням, не давати їм правильної юридично значущої оцінки в “контексті” з ним і не розуміти їх як ознаки спеціального суб'єкта. Однак це не є підставою виключати спеціальні ознаки суб'єкта з кваліфікації злочину. Адже відповідно до ст. 68 Конституції України незнання закону від відповідальності не звільняє.

Наприклад, диспозицією ч. 2 ст. 129 КК України передбачено, що кваліфікована погроза вбивством може бути вчинена лише членом організованої групи. Особа, винна у скоєнні цього злочину, може не усвідомлювати, що така її причетність до організованої злочинності має юридичне значення при погрозі вбивством іншій особі, і може не мати наміру використовувати свою погрозу як додатковий засіб тиску на свідомість потерпілого. Але усвідомлення останнім причетності винного до злочинної групи надає їй додаткових підстав побоюватися здійснення погрози вбивством. Це враховано законодавцем, який визначив таку властивість особи злочинця спеціальною ознакою суб'єкта злочину. Очевидно, усвідомлення злочинцем певних своїх властивостей, які передбачені складом злочину спеціальними ознаками суб'єкта, необхідне і в тому разі, коли в диспозиції кримінально-правової норми вони прямо не названі. До того ж, таке усвідомлення є певним критерієм при встановленні наявності спеціальних ознак у складі злочину при з'ясуванні обставин вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння та інтерпретації правової норми.

Так, ч. 1 ст. 183 КК України передбачена кримінальна відповідальність за неза-

конну відмову у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності. Суб'єкт цього злочину спеціальний і ним може бути особа, наділена відповідними повноваженнями щодо прийому на навчання та визначення його умов [5, 439]. З суб'єктивної сторони злочин характеризується прямим умислом [4, 365]. Тобто, неправомірна відмова в прийнятті до навчального закладу буде свідчити про усвідомлення винною особою її обов'язку діяти певним чином, обсягу і структури своєї компетенції стосовно впливу на таке рішення. Але в свою чергу, буде хоча і непрямим, але підтвердженням про наявність у неї відповідних юридично значущих властивостей, передбачених кримінальним законом спеціальними ознаками суб'єкта злочину. З'ясування відображення в свідомості злочинця таких його врахованих законодавцем як спеціальні ознаки суб'єкта властивостей обвинуваченого, може слугувати критерієм при встановленні їх юридичного змісту.

Відображення в об'єкті та об'єктивній стороні злочину властивостей особи утворює межі спеціальної ознаки суб'єкта, що без наявності визначеної структури її внутрішнього змісту в контексті елементів складу злочину дозволяє вважати її єдиною. Однак визначений об'єктом та об'єктивною стороною зміст спеціальних ознак суб'єкта обмежений його законодавчим визначенням, Тобто, ознаки спеціального суб'єкта злочину можуть формуватися лише на основі тих якостей особи, які дозволяють розуміти її *такою* саме з точки зору кримінального закону.

Так, у низці складів чинного КК України передбачено обов'язкове для вчинення злочину відображення в свідомості особи певних обставин. В ч. 1 ст. 139 КК України закріплене обов'язкове усвідомлення медичним працівником (зобов'язаним надати медичну допомогу певній особі), можливість настання тяжких наслідків для хворого у разі ненадання йому такої допомоги. Щоб інкримінувати особі злочин, передбачений п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство вагітної жінки), треба напевне довести усвідомлення винним вагітності потерпілої, яка не завжди є візуально очевидною. В наведених випадках не можуть вчинити злочин особи, які не володіють інформацією про, відповідно, можливість настання для хворого тяжких наслідків або про певні властивості потерпілої. І, навпаки, особи, які володіють визначеною в наведених складах інформацією, ці злочини вчинити здатні. Є й інші приклади щодо обов'язкового усвідомлення злочинцем визначених диспозицією фактичних обставин вчинення злочину. Але не можна ставити питання про визнання спеціальною ознакою суб'єкта усвідомлення ним закладеної в об'єктивній стороні злочину інформації. Усвідомлення особою "суспільно небезпечного характеру своїх дій / бездій" є необхідною ознакою умислу, характеризує суб'єктивну сторону складу злочину і не може узагальнюватися, як певна юридично значуща властивість особи [8, 76]. Адже у наведених прикладах свідомість злочинця виступає носієм ознак суб'єктивної сторони, які, будучи закріпленими в диспозиції норми, крізь ступінь умислу індивідуалізують психічне ставлення винної особи до вчиненого нею діяння та до самого злочину.

Крім того, однією з визначальних рис спеціальних ознак суб'єкта злочину є їх відносна стабільність у часі. І, "якщо об'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторони злочину існують нетривалий час — тільки в момент здійснення злочину — то суб'єкт у більшості випадків залишається незмінним (з юридичної точки зору) до моменту" [13, 59] провадження досудового та судового слідства. До того ж, спеціальні ознаки суб'єкта не можуть виникнути в процесі вчинення злочину і повинні існувати до початку виконання його об'єктивної сторони. Адже в змісті об'єктивної сторони спеціального складу злочину вже закладено спосіб її виконання, який обумовлює наявність необхідних властивостей певної особи. Тобто, спеціальні ознаки суб'єкта не можуть залежати від відображення у свідомості особи ідеальних або об'єктивних образів, отриманих з оточуючого світу саме в процесі виконання об'єктивної сторони злочину.

Уникнути невизначеності при тлумаченні прямо не названих спеціальних

ознак суб'єкта пропонувалося обов'язковою на них вказівкою в диспозиціях кримінально-правових норм [11, 20]. Однак, як на нашу думку, такий підхід не завжди є доцільним або можливим. Здається, насамперед використання спеціальних ознак суб'єкта, встановлення яких вимагає тлумачення складу злочину, обумовлено складністю визначення в юридичних категоріях багатогранних властивостей особи, які характеризують ступінь її суспільної небезпечності або тяжкість скоєного нею діяння.

Наприклад, об'єктивну сторону складу злочину, описаного ч. 1 ст. 137 КК України здатні виконати певні категорії працівників закладів вищої, загальної середньої, професійно-технічної та позашкільної освіти, лікувально-оздоровчих закладів для дітей, дитячих будинків, притулків і приймальників-розподільників для неповнолітніх, прийомні батьки і батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу, деякі працівники підприємств у сфері туристичної діяльності тощо [5, 324]. Систематизувати та викласти в диспозиції правової норми перелічені вище юридично значущі властивості здатних виконати склад злочину певних осіб складно — їх перелік не виправдано збільшить обсяг правової норми, а з урахуванням можливих змін у поточному законодавстві, — і значно ускладнить її застосування. Думається, саме тому в наведеному прикладі та інших аналогічних випадках **законодавець йде шляхом фіксації спеціальних ознак суб'єкта злочину опосередковано, закладаючи їх правовий зміст в об'єктивну сторону складу злочину.**

Підсумуємо. У будь-якому випадку, незалежно від способу опису спеціальних ознак суб'єкта в конструкції складу злочину, *аналіз характеру зв'язків з його елементами дозволяє визначити коло осіб, які підлягають відповідальності* та надати їм відповідної кримінально-правової характеристики. Однак необхідність зменшення в кримінальному законі кількості ознак спеціального суб'єкта злочину, які вимагають тлумачення змісту норми для свого встановлення, очевидна. Проте, як здається, це процес, потребує подальшого глибокого дослідження і залежить від поступового удосконалення та подальшої систематизації всього кримінального законодавства.

Література

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — 54 с.
2. Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — С. 442-528.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під загальною редакцією Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. — К.: ФОРУМ, 2001., у 2 ч. Т. 1.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. — К.: А. С. К., 2002. — 936 с. — (Економіка. Фінанси. Право).
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Кантон, А. С. К., 2001. — 1104 с.
6. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под редакцией Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. — Харьков: ООО "Одиссей", 2001. — 960 с.
7. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. — К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. — 656 с.
8. Кримінальне право України. Посібник для курсантів та студентів юридичних учбових закладів / Н. В. Чернишова, М. В. Володько, М. А. Хазін — К.: Наукова думка, 1995. — 455 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. Вищ. Закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За

ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. — 416 с.

10. Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти: Навчальний посібник. — Одеса: Астропринт, 2000. — 476 с.

11. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. — Харьков: “Вища школа”, 1989. — 104 с.

12. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник. — Днепропетровск: Пороги, 1992. — 166 с.

13. Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матеріали міжнародної Науково-практичної конференції. [Харків] 25 — 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. — Київ — Харків: Юрінком Інтер, 2002. — 272 с.

Д. В. Бараненко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРИЗНАКИ СПЕЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ЭЛЕМЕНТОВ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Установление прямо не названных специальных признаков субъекта *требует анализа всех звеньев состава преступления*, что делает необходимым детальную разработку его механизма. От точного определения признаков специального субъекта зависит определение круга лиц, виновных в совершении преступления.

Ключевые слова: специальный субъект преступления, признаки специального субъекта, объект преступления, объективная сторона преступления, субъективная сторона преступления.